

Glósz József

A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség

Közismert történelmi tény a nemesi birtok rohamos eladósodása a 19. század első felében. Történeti irodalmunk ezt a feudális tulajdonviszonyok válságaként, a polgári átalakulás egyik legfontosabb ösztönzőjeként értékeli. A birtokviszonyok, a felvett hitelek behatóbb vizsgálata azonban a sommás ítéletet jelentősen árnyalja. A birtokaprózódás, az örökölt, nemzedékeken át maguk előtt gőrgött adósságterhek alapján a nemesi birtok válsága legalább részben immanens jellegűnek tűnik, azaz „rendszersemleges” okai is vannak. Alátámasztja ezt az a körülmény is, hogy a tőkés viszonyok kialakulása nem fékezte, ellenkezőleg, tovább gyorsította a középbirtokos réteg hanyatlását. A földbirtokos családoknak az a törekvése, hogy a birtokosztályok során az adott üzemi kereteket megőrizze, ill. a termelés infrastruktúráját a változó birtokviszonyok között újra megteremtse, rengeteg tőkét nyelt el, amelyet egyébként a gazdaság fejlesztésére fordíthattak volna.

Ezen a ponton a nemesi birtok válsága egy szélesebb gazdasági közeg részévé válik. A csillapíthatatlannak tetsző tőkeéhség, a termelésnek a tulajdonosok számánál lassúbb növekedése már jóval túlmutat a feudális földbirtok problémáján. Az árutermelő agrárszektor belső egyensúlya csak a gazdaság többi ágazatának dinamikus fejlődése esetén tartható fenn: tőkét, piacot biztosít, felszívja a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerőt. A mezőgazdaság sorsa tehát nem annyira a benne érdekelt feleknek – nemesek, jobbágyok és maga az állam – a kérdéshez való viszonyulásán, hanem a jóval dinamikusabb kereskedelmi, ipari szférán múlott. A kialakuló hitelrendszernek éppen az volt a rendeltetése, hogy a gazdaság ezen szektorai között a tőkét áramoltassa, s ezzel újraelosztó funkciót töltsön be. Az a körülmény, hogy a 19. század folyamán a magyar mezőgazdaság abszolút és relatív értelemben is jelentős fejlődésen ment át, vagyis a tulajdon válsága nem vált a termelés válságává, igazolja, hogy a tőke ezt a funkciót többékevésbé teljesítette is. A jórészt az agrártermékek kereskedelméből képződő vagyonnak egy része a mezőgazdaságba áramlott vissza, ám ez az addigi tulajdonosi réteg kényszerű feláldozásával járt, annak századunkra is kiható társadalmi és ideológiai következményeivel.

A 19. század elején azonban tőkeképződés és ezzel együtt a hitelrendszer kiépülése még kezdeti stádiumban volt. Bár a rendi országgyűlések már a 18. században több ízben foglalkoztak a hitelügy szabályozásával – például a betáblázások, könyvkivonati eljárás bevezetése – hiányoztak egyrészt azok a jogi garanciák, amelyek a hitelezőt védték volna, másrészt azok a szervezeti keretek, amelyek a megtakarítások gyűjtő csatornáiként működhetek volna. Az első takarékpénztárak megalakulása a reformkorban, majd a váltótörvény e tekintetben ugyan fontos előrelépést jelentettek, de igazi áttörésre 1848 előtt már az ósiség fennmaradása miatt sem került sor¹.

A hitelnyújtás jogi szabályozása kihatással volt a földbirtokosoknak nyújtott kölcsönök formájára is. A zálogkölcsönöknél a nehézséget az jelentette, hogy

a rokonok hozzájárulását igényelte. A jelzálogkölcson elterjedését az ősiség akadályozta, ún. emisszionális kölcsönrel elsősorban a bécsi üzleti kapcsolatokkal rendelkező nagybirtokosok éltek. Terményelőleget főként a kisebb, értékesítési nehézségekkel, illetve pénzzavarral küzdő birtokosok vettek igénybe. A váltókölcsonök forgalma 1840 után ugrásszerűen megnőtt ugyan, de nem volt igazán alkalmas a földbirtok hiteligényének – alacsony kamat, hosszú lejárat – kielégítésére, és így inkább a válság katalizátorának bizonyult a forradalom előtti években.²

A relatív pénzsűke, a hitelnyújtás kockázatai miatt a kamat a törvényes 6%-nál általában jóval magasabb volt. Tóth Tibor 9–12%-ra teszi a századfordulón, Varga János szerint 20%-ot elérhetett a későbbi években. Kritikus időszakokban – mint például 1848-ban – az uzsorások 40-50%-os kamatra kínáltak kölcsönt. A jogi szabályozás, amely szándéka szerint a maximált kamattal, a hitelfeladettet biztosító ingatlan kötött forgalmával az adóst kívánta védeni a hitelezőkkel szemben, illegális uzsorakamatok forgalmában ütött vissza.³

A hitelszervezet kialakulása előtt kölcsönt elsősorban alapítványoktól, egyházaktól, magánszemélyektől, árvapénztáraktól remélhettek a rászorulóak. Az első kettő hiteleiből elsősorban tekintélyes, s többnyire konzervatív földbirtokos családok részesülhettek. Nem kötődtek politikai feltételekhez a terménykereskedők kölcsönei, ám kíméletlenül kihasználták ügyfeleik szorult helyzetét a hitelfeltételek megállapításakor. A vidéki földbirtokosok legjelentősebb hitelforrása saját kasztja volt, ezt támasztják alá Tóth Tibor, Varga János kutatásai, s megerősítik Tolna megyei adatok is.⁴

Az elszegényedett nemesi családok támogatására létesített Styrum Lymburg alapítványtól mintegy 150 000 pft hitelt kaptak Tolna megyei középbirtokosok a 19. század első felében. Az alapítvány a vezető vármegyei családok kezében gyakorlatilag házipénztárként működött, amely megrendült helyzetű birtokosok esetében beérte a kamattartozások ismételt tőkésítésével, azaz újabb és újabb hitelekkel táplálta a fizetéképtelen birtokosokat. A vármegyén túlnyúló befolyással rendelkező tekintélyes birtokosok más pénztárakból is meríthettek: Nemeskéri Kis Pál fiumei kormányzó például Jankovits–Kiss-féle alapítványból, Dőry Miklós kamarás a politico-fundationális cassából, s többen a pécsi és kalocsai egyházmegyei alapokból. A kevésbé befolyásos, kisebb birtokú nemesek számára szabad prédaként a fennhatóságuk alá tartozó községi árvapénztár állt rendelkezésre. A megszorult földbirtokosok baráti kölcsönért leggyakrabban egymáshoz fordultak. Többségük egyszerre volt adós és hitelező, s így egy szerteágazó hitellánc jött létre, amelyben egy váratlanul felmondott kölcsön a követelések és nyomában a fizetéképtelenség láncreakcióját indította el, eszményi terepet kínálva az uzsorások számára. Nem igazolható, de ki sem zárható, hogy összejátszó pénzemberek ilyen eszközökkel kényszerítettek kedvezőtlenebb kamatozású kölcsönöket ügyfeleikre. Az egymást szorult helyzetükben kisegítő, de egyaránt deficites nemesek mellett találunk valóban tőkeeros földbirtokosokat is, akik üzletszerűen foglalkoztak tőkekihelyezéssel. Mivel a hitelnyújtás motívumai mások voltak, ügyfeleik között csak abszolút hitelképes, nagy földbirtokkal rendelkező köznemeseket, arisztokratákat találunk. A hitelnyújtók harmadik jelentős csoportját Tolna megyében is a többnyire zsidó származású kereskedők képezték. Általában kis, nem keresetösszegeket kölcsönöztek – ez arra utal, hogy a hitel része áruhitel lehetett. Jelentős pesti és bécsi üzletházak csak elvétve folyósítottak kölcsönt vidéki középbirtokosok számára.

A viszonylagos hitelszűke ellenére Tolna megye középbirtokos családjai a 19. század első felében 2,5 millió pft kölcsönt vettek fel, s ennek 1/3 részét törlesztették le ugyanezen időszakban. A törlesztés aránya viszonylag magasnak tekinthető, hiszen Bihar és Pest megyében alig haladta ez meg a 20%-ot. A 2,5 milliós adósságteher nem egyenletesen oszlott meg a 35 középbirtokos nemzetség között. A családok 1/3 részét az összes hitel 4/5 része terhelte. A Dőry és Perczel nemzetség által felvett hitelek együttes összege 833 000 pft volt, a teljes kölcsönösszeg 1/3 része.

A hitelfelvetelek nemcsak családonként, de időben sem egyenletesen oszlanak meg. 1840–1849 között háromszor annyi kölcsönt vettek fel, mint a megelőző 10 évben. A tendencia egybevág más megyék hasonló folyamataival. Biharban az egy év alatt felvett kölcsönök összege 1837–1847 között közel ötszörösére emelkedett. Pest megyében a nettó eladósodás mértéke 1840–1847 között megközelítette a megelőző 90 évét. Valóságos tőkeinjekciót a látszólag bővebben áramló pénz azonban mégsem jelentett, mivel a törlesztések nagysága még az új hiteleknél is gyorsabban, mintegy ötszörösére emelkedett Tolna megyében. Számos, nemzedékek során át adósságot halmozó család számára az 1840-es években érkezett el a számla benyújtásának kora.⁵

Tekintve, hogy a felvett hitelek fedezetéül a földbirtok, törlesztésére pedig annak jövedelme szolgált, a fenti adatok csupán a nemesi birtokok nagyságával összevetve értelmezhetők. Tolna megye földbirtokain az egy holdra (1200 négyzetööl) jutó adósság összege 12 pft volt, azaz azonos mértékű volt az eladósodottság mint Pest megyében.⁶ Pusztán 6%-os – mint láttuk, irreálisan alacsony – kamattal számolva a nemesi birtok minden holdjának 4–8 pft közötti jövedelmét legalább 1 pft-tal csökkentette a kamatteher. Az átlag mögött végletes értékek rejtőznek: Kápolnay Károly és mások 1 holdra jutó adóssága 50–100 pft között mozgott, gyakorlatilag elérte a birtok értékét.⁷ A birtokos családok valós helyzetének megítéléséhez azonban még a tartozás és a földbirtok hányadosának ismerete sem elegendő. Egy-egy család eladósodásának ugyanis többféle oka lehetett, amely befolyásolta a birtokos képességét a kamatok fizetésére és a tőke törlesztésére. Ahol a földbirtokos megélhetését a birtok jövedelméből nem tudta fedezni, és a kölcsön a társadalmi státusz alapján kívánatosnak ítélt életvitel finanszírozására fordította, ott a tönkremenetel előre látható volt. Más birtokosok nagy összegű hitelfelvelei mögött birtokvásárlások rejtőznek. Bezerédj István, Csapó Dániel és más birtokosok kísérletet tettek az önfinanszírozó befektetéseknek arra a formájára, amelynél a kamatokat és a birtok vételárát a megvásárolt jószág, valamint a már meglévő birtok bevételeinek kellett volna fedeznie. A vállalkozás kockázatos volt, hiszen a birtok nem mindig termelte ki a kölcsön kamatait és a tőketörlesztést, s a fizetési képtelenség nem csupán az új szerzeményt, hanem a családi birtokot is magával ránthatta.⁸

A felvett hitelek felhasználásáról néhány birtokvásárlástól eltekintve megbízható adatokkal nem rendelkezünk. Tóth Tibor számításai szerint Somogyban az összes kölcsön 60%-át fordították zálogkiváltásra, illetve adósságtörlesztésre, e szerint tehát maga az adósság indukálta az újabbakat, ám – nyilván források hiányában – nem ad választ arra, hogy az eredeti kölcsönök milyen célt szolgáltak.⁹ A Tolna megyei adatok alapján – anélkül, hogy számszerűsítésre vállalkozhatnánk – az eladósodásnak a 18. század elejéig visszanyúló forrásai a következők-

ben határozhatók meg: súlyos anyagi terhet jelentett maga a birtokszerzés, a betelepítés, majd később a gazdaság felszerelése, lakóépületek emelése. A birtokosztódással nemzedékenként újra jelentkező terhek mellett jelentős summát tett ki a birtok örökléséből kizárt leányág pénzbeli kárpótlása. A veszteségek harmadik forrását a mezőgazdasági termelés jellegéből fakadó ingadozó bevételek jelentették, melyeket szintén újabb hitelek felvételével igyekeztek kiegyenlíteni. A soha vissza nem fizetett, halmozódó terhek azután egy-két nemzedékkel később valóban a további eladósodás legfőbb tényezőjévé váltak. Az adóságállomány csökkentésére általában a birtokosztályok idején került sor, többnyire a szétszórt családi birtok valamely távolabb fekvő részének feláldozásával. Végül nem hallgatható el a kortárs közírók által hevesen ostromozott pazarló, az anyagi lehetőségekkel arányban nem álló életvitel sem, amelyek oka persze nem a „turáni átok”, hanem az a természetes emberi törekvés, amely az előző nemzedék többszörösen nagyobb birtoka által biztosított életvitel folytatására törekedett, továbbá az a feudális szemlélet, amely a birtokot nem egyszerűen megélhetési forrásnak, hanem a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely meghatározójának tekintette, amelyhez számtalan kötelem kapcsolódott – hajdanán katonáskodás, a 19. században inkább anyagi áldozatokkal is járó vármegyei közszolgálat, nemzeti, hazafias vállalkozások támogatása, s főként úri bőkezűség az életvitelben, vendéglátásban.¹⁰

Mindez – a nehéz anyagi helyzet, a viszonyokkal inadekvát, a történelmi múltban gyökerező társadalmi tudat – rendkívül sebezhetővé tette e társadalmi réteget a történelmi léptékkal nézve viharosan gyors változások korában, s csak kevesek számára tette lehetővé a korszakváltás túlélését státusza megőrzésével.

Jegyzetek

1. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 38., 70–77.; Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. Tört. Stat. Füzetek 2. Bp. 1979. 5.
2. Vargha Gy.: id. mű 186–187.; Tóth T.: id. mű 31.; Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Tört. Szemle 1958/1. 27.; Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok, 1935. 47.
3. Vargha Gy.: id. mű 71.; Tóth T.: id. mű 38–39.; Varga J.: id. mű 39.
4. Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1884. Helikon, 1984. 137.; Vargha Gy.: id. mű 67.; Ungár L.: id. mű 50., 45–47.; Tóth T.: id. mű 45–52.; Varga J.: id. mű 17–32.
5. Tóth T.: id. mű 13., 18.; Varga J.: id. mű 23–27.; Ungár L.: id. mű 53–55.; A Tolna megyei adatokat a betáblázási jegyzőkönyvek alapján összesítette a szerző. Tolna Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok.
6. Ungár L.: id. mű 53.
7. Glósz József: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Szekszárd, 1991. 42–43.
8. U. o. 44–49., 56–65.
9. Tóth T.: id. mű 40.
10. Glósz J.: id. mű 48–49.